

УДК 811.161.2'351: 373.4

ПРИНЦИПИ ЗАСВОЄННЯ ЛІТЕР УКРАЇНСЬКОГО АЛФАВІТУ: ДІАХРОННО-СИНХРОННИЙ АНАЛІЗ

Соболь Л. І.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

У статті йдеться про значущість українського алфавіту для розвитку мовної національної свідомості та національної концептосфери. Розглянуто принципи репрезентації звуко-букв, якими користувалися українці впродовж тривалої історії: від І. Федорова до сучасності. Описана динаміка використання принципів репрезентації літер у процесі їхнього засвоєння.

Ключові слова: мовна національна свідомість, національна концептосфера, звуко-буква, алфавіт.

Соболь Л. И. Принципы усвоения букв украинского алфавита: диахронно-синхронный анализ. В статье раскрыто значение украинского алфавита для развития языкового национального сознания и национальной концептосферы. Рассмотрены принципы представления звуко-букв, которыми пользовались украинцы на протяжении длительного периода истории: от И. Федорова до современности. Описана динамика использования принципов представления букв в процессе их усвоения.

Ключевые слова: языковое национальное сознание, национальная концептосфера, звуко-буква, алфавит.

Sobol L.S. The principles of Ukrainian letters acquisition: diachronic and synchronic Analysis. The article concerns the significance of the Ukrainian alphabet for the development of the linguistic national consciousness and national conceptual sphere. It focuses on letters representation principles, applied throughout a long historic period from I. Fedorov till contemporary times. It also presents the dynamics of the use of representation principles in the process of their acquisition.

Key words: the linguistic national consciousness, national conceptual sphere, sound-letter correspondence, alphabet.

Постановка проблеми у загальному вигляді, її актуальність та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. На сучасному етапі розвитку суспільства, що вимагає духовного зростання молоді, особливої **актуальності** набуває формування національної свідомості. Саме підручники сучасної української мови повинні забезпечити нові підходи до виховання та навчання у такому напрямку, що зможе ефективно здійснюватися вже під час засвоєння алфавіту. Оскільки навчання грамоті починається з букварів, то вони й повинні слугувати підґрунтям для розвитку національної свідомості, розуміння того, що літери українського алфавіту – це своєрідна національна система знаків; це те, що об'єднує і виокремлює українців. Це також особливо **актуально** в сучасних умовах для утвердження національної гідності, нейтралізації почуття вторинності, меншовартості українців, що роками вироблялося й закріпилося і в мовній свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз букварів з огляду на особливості засвоєння української абетки здійснювали такі науковці, як Н. Богданець-Білоskalенко [1], Н. Дзюбишина-Мельник [7], Т. Люріна [11], В. Мироненко [12] та ін.

Мета статті – проаналізувати наскільки ефективно репрезентовано літери українського алфавіту для засвоєння їх учнями в українських букварях: від традиції – до сьогодення.

Завдання статті:

- розкрити значущість українського алфавіту для розвитку мовної національної свідомості, національної концептосфери;
- розглянути принципи засвоєння букв українського алфавіту;
- описати динаміку використання принципів репрезентації літер у процесі їхнього засвоєння.

Виклад основного матеріалу. Писемність, безперечно, відіграє важливу роль у формуванні національної свідомості представника будь-якого етносоціуму, а засвоєння алфавіту слугує підґрунтям для формування національної концептосфери у носія певної культури. Основним підручником для навчання письма й читання учнів початкової школи є *Буквар*.

Нагадаємо, що перші друковані кириличні букварі з'являються в XVI – XVIII ст. В основу цих букварів покладено букво-складовий метод, що передбачав заучування букв та складів, а лише потім читання слів чи невеликих текстів [2, 41]. Це дуже утруднювало навчання абетки.

Уже перша сторінка букваря І. Федорова містила тодішню азбуку. Літери в ній були розміщені згідно з усталеною традицією, особливо щодо місця суто кириличних букв. Саме завдяки І. Федорову вона міцно закріпилась і дійшла до нас через інші букварі та граматики. У зв'язку з вилученням із ужитку окремих літер та введенням нових, були внесені відповідні зміни, і такий порядок літер збережено в абетках усіх писемностей, що користуються кирилицею. За традицією азбука наводиться і в зворотному порядку – від *іжиці* до *аза*, а потім знову від *аза* до *іжиці*. Як вправи для читання складів подано дво- та трибуквені сполуки [14, 82–96]. Але, на жаль, у жодному із перших букварів не запропоновано ілюстрацій до літер.

Відомо, що в острозькому (грецько-словенороському) букварі І. Федоров уперше опублікував твір чорноризця Храбра “О письменехъ” під заголовком “Сказаніє, како состави с[в]я[т]и Кирилъ Философъ азъбуку по языку словеньску и книги преведе[т] греческихъ на словенськіи языкъ”. У ньому ж подано грецький алфавіт, а також щоденні молитви грецькою та церковнослов'янською (“словенороською”) мовами.

У XIX столітті укладачі букварів зосередили свою увагу на складовому принципі [2, 40]. Нагадаємо, що “роки 1857–1862 рр. позначені появою численних книжок букварного типу, і зацікавлення букварями набрало тоді широкого розмаху, далеко виходячи поза межі вчителів початкових шкіл”, адже “в освіті, що розпочиналася навчанням грамоти, вбачали запоруку національного відродження” [18, 470–471].

П. Куліш у вступі до “Граматики” репрезентує думку про те, що існуючі букварі та граматики не придатні для навчання, адже надруковані не “нашою мовою”. Через це дітям нецікаво читати та розбирати “іноязичні слова”. Крім того, укладач наголошує й на тому, що граMATика повинна бути складена рідною українською мовою. На його думку, навчившись читати “по-своєму”, легко зрозуміти і “Церковну і Московську печать” [10, 5–6].

Після вступного слова у цій граMATці подано спочатку велику азбуку, потім – маленьку, прописну, рядкову та “криву” азбуку [там само]. Тексти в граMATці надруковано *кулішівкою*. Про цей факт свідчать і правила для вчителя, в яких акцентовано увагу на тому, що **буква ы** в українській мові зайва, оскільки українці не вимовляють так твердо слова, як москвичі. А от для українських читачів достатньо **букв И та І**.

У другій половині XIX ст. увага діячів науки й освіти була зосереджена на *звуковому аналітико-синтетичному* методі навчання грамоті. Основоположником названого методу вважають К. Ушинського. Цей метод полягав в одночасному застосуванні аналізу (розкладання слів на склади й звуки, виділення звуків з поданих слів) та синтезу (сполучення звуків, позначених буквами, в склади й слова та їх читання) [8, 32].

Цього ж принципу укладання букваря (української азбуки) дотримується і І. Деркачов (1861 р.). У першій частині “Української грамотки” він пропонує таку послідовність вивчення літер: *о, а, у, и, і, е, э, ъ, ю, я, х, с, ш, м, к, ж, р, л, ч, з, ц, т, в, д, же, ї, ч, ц, т, в, д, п, ь, й*. До

кожної літери автор підбирає малюнок, низку слів, що поступово ускладнювалися, речення та невеликі зв'язні тексти (казки, розповіді, оповідання та загадки) [12]. Післябукварна частина містить невеликі оповідання та вірші таких відомих письменників, як Т. Шевченко, Л. Глібов та ін. Тексти азбуки подані тематично по розділах: I. Школа; II. Сім'я; III. Діти; IV. Пори року; V. Тварини; VI. Рослини. Кожна із частин включає короткі тексти для читання – повісті, казки, вірші й байки, а також приказки, пісеньки та потішки [12].

У “Букварі южнорусському” (1861 р.) Т. Шевченко подав усі букви російського алфавіту для того, щоб учні могли читати як українською, так і російською. Укладач спочатку подає “Вельку азбуку” та “Малу азбуку”, а потім репрезентує букви алфавіту в довільному порядку. На думку О. Бондарчук, це сприяло тренуванню в розпізнаванні букв після заучування їх в алфавітному порядку. Щоб краще підготувати учнів до навчання читанню, Т. Шевченко подає тексти зі своїх перекладів псалмів, що поділені на склади з наголосами. У цьому букварі подано й молитви, однак, звичайно, церковнослов'янською мовою за чинною традицією. Букварна частина завершується рукописним алфавітом у великій і малій графіці. Читанкова частина репрезентує народні думи “Про Пирятинського поповича Олексія” та “Думу про Марусю попівну Богуславку”, а також народні прислів'я [2, 40–41].

Дослідники вважають, що “Буквар” Т. Шевченка опубліковано все-таки українською мовою, проте в деяких текстах ужито церковнослов'янську мову, передану *гражданкою*. Літери традиційної кирилиці вжито тільки в одному слові «Букварь», яке використано в назві підручника на титульній сторінці книги. На відміну від сучасної української абетки, азбука букваря Т. Шевченка містить 33 літери, у ній відсутні три букви – *г, є, ї*, що є в сучасному алфавіті, проте наявні шість літер *ъ, ъ, э, э, о, в*, яких немає в сучасній абетці. Крім того, в текстовій частині букваря зустрічаємо й літеру *ѣ*, що відсутня в сучасному алфавіті [17, 275].

Буквар О. Потебні, що укладений приблизно 1862 р. для недільних шкіл, не вийшов у світ за життя укладача, оскільки уряд заборонив недільні школи. Цей буквар надруковано 1899 р. як історичний документ. У ньому подано матеріал у такому порядку: цифри від 1 до 100, абетка, голосні букви та словесний матеріал. До словесного матеріалу ввійшли поодинокі слова до кожної літери, приказки й прислів'я, народні загадки і фрагменти народних пісень. Відомо, що текст Букваря надруковано *єрижкою*, а паремійну частину, базою якої є збірка М. Номиса, подано *кулішівкою* [18, 468].

Буквар О. Потебні не містить релігійного та церковного матеріалу, що характерно для букварів того часу. Наприклад, шевченківський буквар насичений церковнослов'янськими, біблійними та архаїзмами [18, 472–473].

Б. Грінченко, маючи на меті навчити грамоті української мови свою дитину та чужих дітей, уклав буквар під назвою “Українська граматика до науки читання й писання”, що побачив світ 1907 р. Ця граматика складалася з чотирьох частин: власне буквар, читання після азбуки, прописи і звернення “До вчителів” (методична стаття, де автор подає поради щодо методики роботи з підручником). Навчання грамоти Б. Грінченка базувалось і на засадах, розроблених К. Ушинським. Однак український мовознавець надавав перевагу звуковому аналітико-синтетичному методу. Під час навчання літер учнів окремо знайомили зі звуками, що їх позначають відповідні букви. Репрезентували ці букви в слові. Знайомили і зі способами графіки. А ще учням пропонували виконувати зі звуками усні та писемні вправи. Наприклад, учні повинні були розбивати слова на склади й окремі звуки та самостійно складати слова з пропонованими звуками. Крім того, учні одночасно писали елементи літер, зразки яких були вміщені в прописах (зразки косоного письма малих і великих букв, а також слів і фраз із ними) [5]. Букварна частина граматики включала 29 параграфів, що містили предметний малюнок із підписом, до якого входили нова літера, окремі слова, речення, а згодом і невеликі оповідання. Б. Грінченко подав український алфавіт, що тоді складався із 33 літер (з урахуванням літери *г*). Розташування літер залежало від вимови звука, позначеного відповідною літерою [5].

М. Кірик слушно зауважує, що одним із найактуальніших методичних питань ХІХ ст. було питання ступеня сумісності процесів читання та письма [8, 32]. Так, послідовники К. Ушинського вважали за потрібне внести зміни в порядок вивчення літер. Як зазначають В. Мироненко, В. Вахтеров і В. Фльоров, було змінено порядок вивчення літер. Крім того, Д. Тихомиров і В. Вахтеров відійшли від системи К. Ушинського “письмо – читання”. Вони пропонували спочатку засвоєння друкованих літер (навчання читання), а потім знайомство з їхніми рукописними відповідниками. Така послідовність навчання застосовується і в сучасній школі [12, 94].

В. Вахтеров і В. Фльоров наприкінці ХІХ ст. розробили систему розміщення звукових і складових труднощів за принципом “від легкого до важкого”, спираючись на дані наукової фонетики [8, 2]. Після 1917 р. в Україні не було стабільних підручників. Проте в 20-х рр. ХХ сторіччя стають популярними букварі, укладені за методом “цілих слів” [16, 55]. Такий метод навчання читанню запропонував американський лікар, психолог Г. Доман. Він запевняв, що слід навчати читанню одразу словами, а не буквами [8, 35]. Цей новітній метод репрезентував і Я. Чепіга у своєму “Букварі” [16, 55]. Однак він не набув популярності серед укладачів українських букварів, про що свідчить такий факт: “вже в 30–70-х рр. автори букварів Л. Дєполович, Н. Гов’ядовська, Б. Саженюк та ін. повернулись до аналітико-синтетичного методу” [16, 55].

У Букварі М. Вашуленка та Н. Скрипченко (1978 р.) літери подані згідно з принципом частотності їх уживання в писемному мовленні. На думку цих авторів, саме такі літери вже на початку букварного періоду дають змогу утворювати, складати й пропонувати для читання учням безліч доступних для розуміння загальноновживаних слів. На основі текстів, узятих з дитячої літератури, укладачі Букваря проаналізували за кількісним складом наявність у них букв алфавіту. Потім укладачі “ранжували їх частотність в українському письмі”. Проте М. Вашуленко та Н. Скрипченко все-таки внесли певні корективи до цього порядку. Йдеться про літеру **К**, адже через свою здатність утворювати зменшувальний суфікс, її вивчення, на думку укладачів, слід пришвидшити. Крім того, упорядники дійшли висновку, що вимова голосних чи приголосних звуків не викликає труднощів у навчанні, тому це не вплинуло на порядок вивчення літер. Щодо методу читання, то укладачі пропонують опиратись на таку одиницю читання, як “злиття приголосного з голосним”, оскільки ним і є усі прості прямі склади: *на, ми, ти...* А ще іншою одиницею читання слугують букви голосних звуків: *а, о, у, е, і, я, ю, є, ї*. Робота над вивченням кожної літери, що позначає приголосний, розпочинається з навчання злитого читання прямих складів. Після цього учень може прочитати слово будь-якої графічної складності. А букви, що позначають приголосні і стоять за межами злиття, “причитуються” до нього. Таке навчання запобігає руйнуванню загального фонетичного образу слова та сприяє усвідомлюваному читанню [4].

Для кращого вивчення літер пропонуються вправи, метою яких є зіставлення звукової та графічної форм слова; горизонтальні, вертикальні та променеподібні таблиці, що призначені для читання вправ на добір слів із букв заданого слова; читання загадок, скоромовок тощо [там само].

Оскільки візуальний спосіб сприймання інформації посилює спектр запам’ятовування, то М. Чумарна кожен голосний у своєму букварі (2006 р.) репрезентує різними кольорами, а приголосні – одним кольором. Завдяки цьому вона вказує на значущість голосних звуків у творенні слів [13, 49].

Н. Мірошнікова зауважує, що на кожній сторінці певна літера та буквосполучення творять низку споріднених понять, що, власне, і сприяє зокрема формуванню у свідомості дитини цілісного образу світу. Для прикладу, автор пропонує вивчити літеру та звук **Н** за допомогою малюнка, на якому земну кулю обіймають день і ніч [там само].

Завдяки літерам, що репрезентовані у букварі М. Чумарної, учні мають змогу спостерігати за всім, що відбувається в природі. Крім того, їхні спостереження відображено в текстах,

запитаннях чи кросвордах. Н. Мірошнікова наводить такий приклад: “вивчаючи літеру **Л**, мандруємо в тепле, лагідне літо, вирощуємо в полі хліб. А, отже, й маємо цілу родину понять: *літо, лан, хліб, колосок, лелека, ластівка*. До літери **Ш** запропоновано вірш “Що таке Батьківщина” [там само].

На думку М. Проць та А. Зимувльдінової, “фонетичний слух є основою свідомого оволодіння звуковими одиницями мовлення” [15, 46], тому науковці вважають, що провідним принципом навчання грамоти є принцип читання й писання від звука до букви. Принцип, що передбачає одночасно-паралельне опрацювання парних твердого і м’якого приголосних, що на письмі позначається однією й тією самою буквою, широко використовують у навчанні грамоти; інший важливий принцип забезпечує складове читання вже на початку ознайомлення з кожною новою літерою, що означає приголосний звук; розміщення звуків (букв) у сучасних букварях здійснюється згідно з принципом частотності їх уживання в українському письмі. Укладачі букварів використовують ще один важливий принцип – навчання читання і письма паралельно, адже вони розглядаються як два взаємопов’язані види мовленнєвої діяльності [там само, 46–47].

У Букварі М. Вашуленка (2005 р.) друковані великі та малі літери українського алфавіту подано у такій послідовності: **Аа, Уу, Оо, Ии, Мм, Іі, Нн, Вв, Лл, Сс, Кк, Пп, Рр, Тт, Ее, Дд, Зз, Ьь, Бб, Гг, Чч, Йй, Хх, Яя, Жж, Шш, Її, Цц, Юю, Єє, Щщ, Фф, Дз, Дж, апостроф**. Кожну літеру тут ілюструють горизонтально та вертикально складові таблиці й таблиці зі слів. Наприклад, літеру “Мм” репрезентують такі склади та слова для читання:

ма мама
мо чи мамо
му маму [3 : 28]

Для кращого засвоєння букв додано скоромовки. До літери **Р** читаємо: *Марина варила, а Лариса солила* [3, 55.]; до **Т**: *Кіт котив / Коток по току / Коток понав / На лапу коту* [3, 59], а до літери **З**: *Мороз Мороза водив за носа* [3, 71]. Крім того, для ілюстрації літери **З** запропоновано такі усталені вирази: *Не водити за носа. Не задирати носа. Не показувати носа* [3, 70]. Під час засвоєння літери **Ж** рекомендовано: “Чітко читай букву **Ж** у словах: *ніжки, ріжки, смужки, дужки*” [3, 102]

Укладачі букварів активно використовують скоромовки для кращого засвоєння літер і чіткої вимови відповідних звуків. Нагадаємо, що скоромовки – це короткі дитячі віршики, вимова яких потребує зусиль артикуляції, що забезпечується розміщенням слів та звуків. Ці віршики часто не наповнені змістом, адже поєднання співзвучних слів не завжди має логічний зв’язок, проте вони римовані. При повторюванні скоромовок розвивається артикуляція: виробляється культура мовлення. Їх запровадила народна педагогіка. Ті, хто вивчає алфавіт, сприймають скоромовки як своєрідну гру, розвагу [6, 256–257].

К. Прищепка і В. Колесниченко у своєму букварі (2010 р.) дотримуються такого порядку вивчення літер: **А, Я, О, У, Ю, М, Н, И, Е, С, Л, К, Р, Т, П, В, Ш, Д, Й, Ь, Ї, Є, Дз, Б, апостроф, Ж, Дж, Ц, Г, Ч, Х, Г, Щ, Ф**. Автори пропонують великі та малі літери в друкованому та писемному варіантах [9]. Крім того, кожна літера супроводжується системою звуків, які вона позначає. Потім учневі пропонують для читання склади та слова зі звуко-буквами, які вивчаються саме так, очевидно, для кращого засвоєння читання. Наприклад, літера **В** позначає звук [в]. Читаємо також склади, подані горизонтально: ви, во, ву, ва, ве; а потім слова, подані вертикально, в яких відокремлено злиття складу від букви, що прочитується до цього злиття:

ві | к
ви | р
ву | с
во | в та ін. [9, 70].

Висновки і перспективи досліджень. Отже, в українській науці напрацьована добра традиція репрезентації кирилических літер у букварях, що йде від І. Федорова, Т. Шевченка,

П. Куліша, Б. Грінченка та ін. і засвідчує якісну репрезентацію літер українського алфавіту для їхнього засвоєння. Раніше найбільш ефективним методом навчання грамоти вважали *буквоскладальний*, з якого виділився *складовий синтетичний метод*, потім *звуковий аналітичний* та *звуковий аналітико-синтетичний*. Сьогодні навчання грамоти побудовано на сучасному *звуковому аналітико-синтетичному методі*.

Науковці виокремлюють низку принципів, які застосовуються під час навчання грамоти. Їх і беруть до уваги в процесі укладання букварів. Це такі принципи: *навчання грамоти від звука до букви, одночасно-паралельне опрацювання парних твердого та м'якого приголосних, забезпечення складового читання, частотності вживання літер та принцип поєднання читання та письма літери при її вивченні*. Усі ці принципи сприяють ефективному запам'ятовуванню кожної літери і усього алфавіту загалом. У буквар цілком слушно впроваджують малі фольклорні жанри, різні види паремій, що полегшує запам'ятовування певної літери та покращує артикуляцію.

Перспективу досліджуваної тематики вбачаємо в аналізі ефективності репрезентації літер українського алфавіту в підручниках для іноземців під час вивчення ними української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богданець-Білокаленко Н. І. Проблема формування особистості у змісті підручників з читання для початкової школи (50-ті роки XIX ст. – 50-ті роки XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : за спец. 13.00.01 / Н. І. Богданець-Білокаленко. – К., 2007. – 216 с.
2. Бондарчук О. Українські букварі XIX – початку XX століття у фондах Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського / О. Бондарчук // Вісник Книжкової палати. – 2009. – № 2. – С. 40–43.
3. Вашуленко М. С. Буквар: Підруч. Для 1 кл. / М. С. Вашуленко, Н. Ф. Скрипченко. – 5-те вид. – К. : Освіта, 2005. – 143 с.
4. Вашуленко М. С. Дидактичні “секрети” успішного букваря / М. С. Вашуленко // Проблеми сучасного підручника. – К. : Педагогічна думка, 2008. – Вип. 8. – С. 426–432.
5. Гайдаєнко І. В. Б. Грінченко – учитель-словесник [Електронний ресурс] / І. Гайдаєнко – Режим доступу: www.library.kherson.ua/young/tavrica/grinchenko/grinchenko_6.htm
6. Гоменюк Ю. Дитяча пареміографія як один із фольклорних засобів формування моральних якостей у дітей дошкільного віку / Ю. Гоменюк // Українознавчі студії. – 2012-2013. – № 13–14. – С. 253–259.
7. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Український буквар. Історія і сучасність. / Н. Я. Дзюбишина-Мельник // III Міжнародний конгрес україністів. – Х. – 1996. – С. 44–50.
8. Кірик М. Ю. Історія становлення методів навчання грамоти шестиліток / М. Ю. Кірик // Пед. науки : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 59. – С. 31–37.
9. Колесниченко В. І., Прищепка К. С. Буквар / В. І. Колесниченко, К. С. Прищепка. – 3-тє вид. – К. : Генеза, 2010. – 175 с.
10. Куліш П. О. Граматка / П. О. Куліш. – С. Петербург : вид-во П. Куліша, 1857. – 149 с.
11. Люріна Т. І. Український буквар Софії Русової як чинник формування в учнів початкової школи концептосфери національної культури [Електронний ресурс] / Т. І. Люріна — Режим доступу : <http://www.psyh.kiev.ua>
12. Мироненко В. В. Азбука І. П. Декачова як педагогічна система навчання в початковій школі [Електронний ресурс] / В. В. Мироненко – Режим доступу : sevntu.com.ua/jsui/bitstream/123456789/2319/1/105-27.pdf
13. Мірошнікова Н. Розмаїтий світ Букваря Марії Чумарної / Н. Мірошнікова // Початкова школа. – 2014. – № 9. С. 49–50.
14. Німчук В. В. Визначна пам'ятка вітчизняного друкарства / В. В. Німчук // Буквар Івана Федорова. – Київ : “Дніпро”, 1975. – С. 82–96.
15. Проць М. М., Зимульдінова А. С. Методика викладання української мови в початкових класах (Навчання грамоти) / М. М. Проць, А. С. Зимульдінова. – Дрогобич : Вимір, 2005. – 150 с.
16. Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський (співгол.), Тараненко О. О. (співгол.), М. П. Зяблюк та ін.]. – [1-ше вид.]. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.
17. Шаркань В. В. Мова і правопис Букваря Тараса (1861) / В. В. Шаркань // Шевченкознавчі Студії. – К. : Київ. ун-т ВПЦ, 2009. – Вип. 20. – С. 272–285.
18. Шевельов Ю. В. О. О. Потєбня і стандарт української літературної мови / Ю. В. Шевельов // Вибрані праці: у 2 кн. I Мовознавство / упор. Л. Масенко. – 2-ге вид. – К. : Вид. дім “Кисво-Могилянська академія”, 2009 – 583 с.